

UDC 930.85(4–12)

YU ISSN 0350–7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

XXXII–XXXIII

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),

MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,

DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,

SVETLANA M. TOLSTOÏ (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),

KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2003

Растко ВАСИЋ
Археолошки институт
Београд

БЕЛЕШКЕ О ГЛАСИНЦУ ХРОНОЛОШКА И ТЕРИТОРИЈАЛНА ПИТАЊА

Анстракт: У раду је реч о Гласинцу у бронзано и гвоздено доба. Аутор анализира археолошки материјал у појединим деловима ове простране висоравни, на самом Гласинцу, северозападно, јужно и источно од висоравни и покушава да утврди одређене територијалне и хронолошке разлике у културном развоју појединих од ових делова.

Гласинац, висораван источно од Сарајева са хиљадама хумки и стотину градина,¹ представља једно од „култних“ праисторијских налазишта на Балкану, које и после 120 година интензивног рада и испитивања није још дало одговарајућа решења за све проблеме који постоје. Као неки омен у том смислу јесте чињеница да су приликом првих ископавања, у првом откопаном тумулу, нађена бронзана култна колица са три упрегнуте птице, један од најзначајнијих и свакако најзанимљивији налаз на Гласинцу који још увек није задовољавајуће интерпретован.²

Прва ископавања на Гласинцу обављена су 1880. г. под руководством инжињеријског поручника Ј. Лексе,³ а идућа, један луструм

---

¹ Трухелка (1893, 61) претпоставља да на Гласинцу има преко 20.000 хумки, док последњи прорачуни Б. Говедарице (1978, 32) говоре да поред нешто више од 1.000 истражених тумула, има још око 2000 неистражених.

² Hochstetter 1881; Seewald 1939.

³ Hochstetter 1881.

касније, 1886. г. под руководством два капетана Ф. Глосауера и Ј. Бру-
дла.⁴ Оснивањем Земаљског музеја у Сарајеву, почела су систематска
истраживања на Гласинцу која су водили Ћ. Трухелка (1888–1890),⁵
Ђ. Стратимировић (1891)⁶ и Ф. Фиала (1892–1897).⁷ Између два рата
вршени су мањи радови под руководством М. Мандића (1937),⁸ док су
после рата на Гласинцу истраживали Б. Човић (1957)⁹ и Б. Говедарица
(од 1974 с прекидима до 1990).¹⁰ Поред извештаја са ових ископавања,
објављено је више књига и студија о овом материјалу, М. Хернеса,¹¹ О.
Севалда,¹² А. Бенца и Б. Човића,¹³ М. Гарашанина,¹⁴ Б. Човића,¹⁵ Н. Лу-
чентини,¹⁶ М. Паровић-Пешикан,¹⁷ итд. Главна тема ових расправа била
је хронологија гласиначког материјала који је на почетку масовно опре-
дељен као халштатски, да би коначно, захваљујући у првом реду раду А.
Бенца и Б. Човића,¹⁸ било утврђено да је културни развој на гласиначкој
висоравни текао непрекидно, истина са различитим интензитетом, од
почетка бронзаног доба до млађег гвозденог доба. Бенац и Човић су да-
ли и основну хронолошку поделу археолошког материјала на пет фаза,
Гласинац I–V, која се, уз неке измене у опредељењу појединих типова,
користи и данас. Од осталих радова који проучавају тајне гласиначке
висоравни, треба посебно истаћи студије Б. Човића о сахрањивању на
Гласинцу и о гласиначким кнежевским гробовима, где су анализирани
погребни обичаји гласиначких становника и промене које су настале у
току дуготрајног културног развоја на овом подручју.¹⁹

⁴ Hoernes 1889.

⁵ Трухелка 1889; 1889а; 1889б; 1890; 1890а; 1893.

⁶ Стратимировић 1891; 1893.

⁷ Фиала 1892; 1893; 1893а; 1894; 1895; 1895а; 1896; 1896а; 1897; 1897а; 1899;
1899а.

⁸ Мандић 1937.

⁹ Човић 1959; 1965.

¹⁰ Говедарица 1974; 1975; 1978; 1988.

¹¹ Hoernes 1889.

¹² Seevald 1939.

¹³ Бенац/Човић 1956; 1957.

¹⁴ Гарашанин 1962, 180–185.

¹⁵ Човић 1963; 1965; 1979; 1983.

¹⁶ Lucentini 1981.

¹⁷ Паровић-Пешикан 1960.

¹⁸ Бенац/Човић 1956; 1957.

¹⁹ Човић 1963; 1979.

И поред овог обиља студија и расправа о Гласинцу и гласиначком материјалу остало је још доста непроученог и непознатог. Наиме, целокупан истражени материјал није у потпуности објављен, у сумарном навођењу откривеног крије се још доста непознатих и неидентификованих комада који могу да дају драгоцене податке, а недостају и детаљне анализе појединих облика и периода.

У тој ситуацији, а у жељи да се проблем Гласинца што боље осветли, настао је овај прилог с циљем да се покуша да се гласиначки материјал регионално анализира и утврди да ли постоје и какве су разлике у културном развоју појединих делова гласиначке висоравни, односно онога што се у археолошкој литератури шире подразумева под тим именом. Назив гласиначка висорава се односи на подручје источно од Сарајева, око Соколца, али се овај географски назив проширио и на пределе северно, источно и јужно од висоравни, где су ископаване праисторијске хумке, не само у непосредном суседству него чак и на хумке које је Ф. Фиала истраживао у селу Штрпци код Прибоја, неких 70 километара далеко од Гласинца.²⁰

У нашој анализи материјала биће речи пре свега о налазима из хумки, док градинска насеља, до сада нотирана у великом броју, нису систематски ископавана,²¹ тако да овде неће бити узета у обзир. Хумке су, ради лакше обраде, подељене на четири подручја:

1. Хумке источно од Гласинца,
2. Хумке јужно од Гласинца,
3. Хумке на Гласинцу, и
4. Хумке северно од Гласинца.

1. *Хумке источно од Гласинца*

Источно од Гласинца, односно северно, североисточно и источно од Рогатице, истражено је више локалитета с хумкама: Очимери,²²

---

²⁰ Уп. Бенац/Човић 1956, 1 sq. За Штрпце, Фиала 1899а, 53–59; Такође, Васић 1997, 54 sq.

²¹ Изузетак је градина Кадића брдо код Кусача која је истраживана 1987–1990, али резултати само сумарно објављени. Уп. Говедарица 1988.

²² Истражено 6 хумки 1895. (Фиала 1899а, 47–48; Бенац/Човић 1956, Т. VIII, 14–15).

Гучево,²³ Пљешивица,²⁴ Осово,²⁵ Хан Осово,²⁶ Округло,²⁷ Бранковићи,²⁸ Опрашићи,²⁹ Мандра,³⁰ Перчин,³¹ Подстранице,³² Блажевићи,³³ Жупановићи,³⁴ Раздоље,³⁵ Живаљевићи,³⁶ Сјеверско,³⁷ Годомиле,³⁸ Подилијак,³⁹ Црквине,⁴⁰ Бехеци,⁴¹ Пешурићи,⁴² Крвојевићи,⁴³ Косово,⁴⁴ Трново,⁴⁵ Дуб⁴⁶ итд. Многи од ових тумула били су празни, неки су садржали по који комад керамике или метала, али су многи пружили богате гробове са доста материјала. Најзначајнија од ових налазишта су Бранковићи, Осово и Подилијак.

²³ Истражено 6 хумки 1895. (Фиала 1897, 7–8 ; Бенац/Човић 1956, Т. V).

²⁴ Истражено 6 хумки 1895. (Фиала 1897, 8–10; Бенац/Човић 1956, Т. XXI. XXII; 1957, Т. XLII, 13–20; Lucentini 1981, 142).

²⁵ Истражено: 3 хумке 1895, 9 хумки 1896. и 3 хумке 1897. (Фиала 1897, 6–7; 1899, 17–21; 1899а, 38–44; Бенац/Човић 1956, Т. I; VI; XXIII; 1957, Т. XXI, 1–12; XXVI–XXVIII; Lucentini 1981, 138–142).

²⁶ Истражено 8 хумки 1896. (Фиала 1899, 21–22; Бенац/Човић 1956, Т. VII, 1–8).

²⁷ Истражене 3 хумке 1896. (Фиала 1899, 22–23; Бенац/Човић 1956, Т. XX, 1–15; Lucentini 1981, 138).

²⁸ Истражено 18 хумки 1895. и 12 хумки 1896. (Фиала 1899, 26–29; 1899а, 34–37; Бенац/Човић 1957, Т. XXXV, XXXVI, 1–15; XLV, 10–23; Lucentini 1981, 114–119).

²⁹ Истражене 3 хумке 1897. (Фиала 1899а, 44).

³⁰ Истражене 2 хумке 1896. (Фиала 1899, 30).

³¹ Истражена 1 хумка 1896. (Ibid., 30).

³² Истражена 1 хумка 1896. (Ibid., 30).

³³ Истражена 1 хумка 1896. (Ibid., 30).

³⁴ Истражене 2 хумке 1897. (Фиала 1899а, 47).

³⁵ Истражено 7 хумки 1897. (Ibid., 46–47; Бенац/Човић 1956, Т. II, 1–6; Lucentini 1981, 147).

³⁶ Истражено 10 хумки 1897. (Фиала 1899а, 44–46; Бенац/Човић 1956, Т. VIII, 2–8; XXXII).

³⁷ Истражено 7 хумки 1896. (Фиала 1899, 23–26; Бенац/Човић 1956, Т. IX, 5–16; Lucentini 1981, 155–156).

³⁸ Истражено 7 хумки 1896. (Фиала 1899, 30–31; Lucentini 1981, 122).

³⁹ Истражене 2 хумке 1957. и 1 хумка 1975. (Човић 1959; Говедарица 1975; 1978; Lucentini 1981, 142–143).

⁴⁰ Истражена 1 хумка 1957. (Човић 1959, 19; Lucentini 1981, 122).

⁴¹ Истражене 3 хумке 1897. (Фиала 1899а, 37–38).

⁴² Истражена 1 хумка 1897. (Ibid., 38).

⁴³ Истражено 5 хумки 1897. (Ibid., 38).

⁴⁴ Истражена 1 хумка 1937. (Мандић 1937; Бенац/Човић 1956, Т. X–XII).

⁴⁵ Истражене 2 хумке 1897. (Фиала 1899а, 37).

⁴⁶ Истражене 2 хумке 1897. (Ibid., 37).

На крајњем северозападу три тумула из Подилијака су дала више гробова са богатим материјалом. Делом се датују у почетак касног бронзаног доба, а највише припада раној фази старијег гвозденог доба, односно крају VIII и VII веку пре н. е., док неколико гробова потиче с краја старијег гвозденог доба, из IV века пре н. е. Међу гробовима VII века има више богатих, али ниједан толико богат да би се могао назвати „кнежевски“. Међу материјалом треба истаћи криви мач са „Г“ дршком, једини примерак овог мача до сада откривен на Гласинцу, мада је могуће да су неки криви мачеви без сачуваних дршки припадали овом типу.⁴⁷ Занимљиви су и уникатни примерци колутастих фибула у облику круга са двоструким латицама на четири стране, вероватно резултат локалних експеримената са новим обликом, прихваћеним са југа.

Седам хумки у Сјеверском, у непосредној близини, такође садржи неколико гробова из касног бронзаног доба (VI, 2), један гроб са наруквицама од жице који би могао припадати раном гвозденом добу (V, 3), док се највећи број, према типовима фибула и двојних игала (једна двопетљаста фибула са тордираним луком и троуглом ногом, лучне двопетљасте фибуле са четвртастом ногом и два отвора, мале наочарасте фибуле, двојне игле типа Ia, IIIa и IIIc), може сврстати у период од последње четвртине VII до почетка друге половине VI века. Гроб VII, 1 са доста ћилибара, фрагментом златне оплате и комадима импортоване керамике вероватно припада средини VI века.⁴⁸

Седам тумула у Годомилју, мало северније, приближно су истовремени, али су нешто сиромашнији од хумки у Сјеверском. Датују махом у прву половину VI века (нађена је једна колутаста фибула и двојне игле типа Ia и IIIa), мада су неки гробови млађи, а у једном (III, 1) нађено је више фрагмената увезених скифоса с краја V или почетка IV века.⁴⁹

Јужно од Сјеверског, седам тумула из Раздоља, уз неке ране налазе из раног бронзаног доба, дали су махом гробове из последње четвртине VII и прве половине VI века, како се да закључити на основу типова фибула – наочарастих, колутастих и двопетљастих са четвртастом ногом са два отвора.

⁴⁷ Нпр. једносекли мач из Штрбаца, Фиала 1899а, сл. 63.

⁴⁸ Уп. Паровић–Пешикан 1960, 27.

⁴⁹ Ibid., 33.

У десет тумула у Живаљевићима треба истаћи неколико гробова из касног бронзаног доба, посебно гроб VI, 4 са плjosнатим украшеним торквесом. Гробови из старијег гвозденог доба нису констатовани, док има гробова из римске епохе.

Гробови у хумкама у Жупановићима, Блажевићима, Подстранама, Перчину, Мандри и Опрашићима већином немају прилоге или се датују на основу ретких налаза у старије гвоздено доба .

Некропола у Бранковићима дала је, уз ретке гробове из касног бронзаног доба и римске епохе, највећим делом гробове из прве две трећине VI века пре н. е. То се може са сигурношћу закључити на основу фибула: наочарстих и плочастих фибула, двоветљастих фибула са ногом у облику беотског штита и четвртастом ногом са два отвора, гласиначких једноветљастих фибула са чунастим и дугметастих луком и издуженом троугластом ногом. Више гробова је изразито богато; неки садрже 6 фибула, као I, 2 (1896); V, 1 (1896); XII, 1 (1896); XVI, 1 (1897); у гробу V, 1 (1896) нађени су остаци бронзане фиале украшене грифонима,⁵⁰ а у гробу XVI, 1 (1897) наруквица од сребрне жице, па би се неки од њих могли приписати локалним главарима. Копља у ова два последња гроба указују на то да је реч о мушким гробовима. Тумул III, 1–2 из 1897, са грчким бронзаним прстеном и керамиком, свакако је млађи и припада вероватно IV веку пре н. е.⁵¹

У хумкама у Осову, западно од Бранковића, неколико гробова припада средњем и касном бронзаном добу, неки налази средњем веку; највећи број гробова потиче из друге половине VII и прве половине VI века, док се неки са чертоза фибулама датују у V век.⁵² Доминирају наочарасте и плочасте фибуле, двоветљасте фибуле са ногом у облику беотског штита и четвртастом ногом са два отвора и једноветљасте фибуле са издуженом троугластом ногом и чунастим и дугметастих луком. Богатством се посебно истичу гроб I, 1 (1896) са 12 фибула и 6 копаља који би се могао датовати у средину или почетак друге половине VI века, гроб I, 1 (1897) са 8 фибула, две масивне, богато украшене, наруквице са двапут прекрштеним крајевима и фигурално обрађеним ћилибарским перлама, који би припадао првој половини VI века, и гроб II, 1 (1897) са бронзаним басеном и фиалом украшеном лотосима, коњском опремом и главарским инсигнијама, датован такође у прву половину VI века. Овај

⁵⁰ Човић 1983 , 149sq.

⁵¹ Уп. Паровић–Пешикан 1960, 32; Philipp 1981, 155 sqq.

⁵² За архајску керамику из Осова, Паровић–Пешикан 1960, 26.

последњи је сврстан у ред гласиначких „кнежевских“ гробова, али и друга два, горе поменута гроба могу се сматрати за главарске.

Тумули из Хан Осова нису дали много материјала. Истичу се кружни привесак са шиљком (Stachelscheibe) из средњег бронзаног доба у тумулу I и необични крстасти предмети (игле?) у тумулу V.

Три тумула са локалитета Округло, јужно од Осова, дали су гробове из различитих периода: касног бронзаног доба, старијег гвозденог доба и римске епохе. Гроб III, 1 са увијеном златном жицом и 5 гласиначких једнопетљастих фибула са издуженом троугластом ногом припада вероватно почетку друге половине VI века.

У Пљешивици, западно од Округла, неколико гробова (хумке I и V) и случајно нађена игла са ексерастом главом и отвором са стране (Lochhalsnadel)⁵³ припада бронзаном добу док већина према фибулама (наочарасте фибуле, двопетљасте фибуле са четвртастом ногом и два отвора, крстаста фибула, гласиначке чунасте и дугметасте фибуле) припада другој и трећој четвртини VI века. Занимљиви су налази једног кружног, пробијеног привеска са издужењем на горњем делу, тип раширен на истоку централног Балкана⁵⁴ (хумка I) и фрагмената калајних наруквица сличних типу Мраморац (IV, 1). У Гучеву, западно од Пљешивице, нађен је материјал из бронзаног доба и средњег века, а даље на северу Очимери су дали гробове без прилога и једно бронзано дугме из средњег бронзаног доба.

Источно од Рогатице Бехеци, Крвојевићи, Пешурићи, Трново и Дуб нису пружили неки материјал, док у Косову доминирају гробови из бронзаног доба.

Све заједно може се закључити да је простор источно од Гласинца био насељен спорадично од раног бронзаног доба, да се у средње и нарочито у касно бронзано доба број гробова повећава и да се гробови овог периода срећу на читавој територији, при чему неке некрополе – Живаљевићи, Гучево, Очимери – садрже готово искључиво гробове бронзаног доба. Главни облици средњег бронзаног доба су широке бронзане наруквице, украшене урезивањем, и конична дугмад пробушена са стране, док се контакт са средњом Европом види у игли са пробушеном главом (Lochhalsnadel) из Пљешивице и кружном привеску са шиљком (Stachelscheibe) из Хан-Осова. У касно бронзано доба и даље доминирају широке бронзане, украшене и неукрашене наруквице, затим наруквице

⁵³ Truhelka 1889, 30 Abb. 19b; Drechsler 1983, T. 58, 10. .

⁵⁴ Vasić 1988, 5 sqq. sl. 4.

од двојне жице, тордиране на једном крају (Сјеверско, Осово, Округло, Пљешивица, Косово), дугмад, итд. Велики урашени торквес нађен је у Живаљевићима, а украсне игле (Doppelkonischkopf-, Nagelkopf-, Kugelkopfnaedel) у Бранковићима и Пљешивици указују на везу са Подунављем и средњом Европом. Рано гвоздено доба је нејасно изражено (витичарке у Сјеверском V, 3). Прва фаза старијег гвозденог доба (крај VIII и прве две трећине VII века) заступљена је у Подилијаку и местимично на другим локалитетима, док је друга фаза (крај VII и прве две трећине VI века) најбоље изражена, како показују налази у Сјеверском, Бранковићима, Осову, Пљешивици, Раздољу, делом у Округлу и Годомиљу. Осово и Бранковићи, међусобно удаљени пет-шест километара, са више главарских гробова, представљали су главне центре моћи овог подручја у то време. Из периода од последње четвртине VI до краја V века нема налаза на овом подручју, док су појединачни гробови из V и IV века нађени у Подилијаку, Годомиљу, Бранковићима и Осову.

2. Хумке јужно од Гласинца

На простору јужно од гласиначког поља истражен је велики број хумки на више локалитета и то: Плање,⁵⁵ Маравићи,⁵⁶ Брезје и Коногово,⁵⁷ Русановићи,⁵⁸ Рудине код Русановића,⁵⁹ Врлазије,⁶⁰ Илијак,⁶¹ Гозиња пла-

---

⁵⁵ Истражено 15 хумки 1895. (Fiala 1897, 10–13; Бенац/Човић 1956, Т. XIII, 6–9; XXXIV–XXXV).

⁵⁶ Истражено 10 хумки 1890. и један број раније (Трухелка, 1890а, 387; Бенац/Човић 1956, Т. VIII, 11–13; XXXI–XXXV; XL; 1–21).

⁵⁷ Истражена 1 хумка 1895. и 7 хумки 1896. (Fiala 1897, 13–14; 1899, 15–17; Бенац/Човић 1956, Т. XLII–XLIII; 1957, XXIII–XXIV, XLVII, 1–7; Lucentini 1981, 119–120).

⁵⁸ Истражено 6 хумки 1892, 100 хумки 1894, 35 хумки 1895. и 33 хумке 1896. (Fiala 1893, 162–163; 1896, 10–22; 1897, 3–6; 1899, 8–12; Бенац/Човић 1956, Т. VIII, 9, 10; 1957, Т. V, 1–6, IX, 12–20; X, XXI, 13, 15, XXV, 1–7, XXXIII, XXXIV, 1; XXXVI, 16–21, XLV, 1–9, XLVI, 10–14, XLVIII, L; Lucentini 1981, 148–154).

⁵⁹ Истражено 8 хумки 1894. и 5 хумки 1896. (Fiala 1896, 25–27; 1899, 12–13; Бенац/Човић 1956, Т. II, 7–11; 1957, Т. XXV, 8–26; XLIX; Lucentini 1981, 148).

⁶⁰ Истражено 13 хумки 1894. (Fiala 1896, 4–10; Бенац/Човић 1956, Т. II, 12–16; IV, XLI; Lucentini 1981, 160–161).

⁶¹ Истражено 25 хумки 1893. и 11 хумки 1894. (Fiala 1895, 4–19; 1896, 24–25; Бенац/Човић 1956, Т. XVI, 1–15; 1957, Т. II, 17–18, III, VI, VII, XII, 1–4, XIII–XX, XXXIV, 2–50; Lucentini 1981, 130–134).

нина,⁶² Стране,⁶³ Јаревићи,⁶⁴ Голубовићи⁶⁵ итд. Нарочито богати гробови нађени су у Илијаку, Брезју, Врлазијама, Русановићима и Госоњи.

Као најзначајнија међу некрополама јужно од Гласинца може се сматрати она у Илијаку која је дала неколико богатих кнежевских гробова – II, 1; III, 9 и XIII, 1 – са оружјем, накитом, керамиком и бронзаним посуђем. Највећи број гробова датује се у VII. век, време коме припадају и поменути кнежевски гробови, док се нешто мањи број може датovati у VI. век пре н. е. Једна чертоза фибула у хумци X говори да је живот настављен делимично и у V веку.⁶⁶ Сребрни налази су малобројни, реч је о наруквицама и прстењу од бронзане жице, који се јављају и у ранијим (III, 8; XX) и у каснијим гробовима (XI). Гробови из бронзаног доба на овом локалитету нису откривени, мада једно фрагментовано бронзано копље у хумци XVII указује да је извесна активност овде постојала и пре развијеног гвозденог доба.

Гробови у Врлазијама припадају махом VI веку, али су неки и ранији. Хумка III са једнопетљастом фибулом са троуглом ногом датује се најкасније у VIII век. У хумци VII нађен је велики број прилога, оружје, укључујући и фрагмент гвозденог умба,⁶⁷ и накит, чак 22 фибуле, па је можда реч о више гробова а не о једном, који би се иначе морао сврстати у посебно богате, односно главарске. Помињемо и хумку V са шест фибула које су нађене, по свој прилици, у истом гробу.

Хумке у Брезју датују се највећим делом у VI век, при чему треба истаћи посебно два богата гроба са бронзаним посуђем, можда кнежевска (I, 1. 2 из 1895), која припадају првој четвртини VI века. Вредан је пажње и гроб под хумком VI, 1 (парцела Коногово) у коме су нађени сребрна наруквица са једним раскуцаним крајем, украшеним урезаним тремоло линијама, и спирални украс од златне жице. Један број гробова са тордираним торквесима, великим наочарастим привесцима и лучном једнопетљастом фибулом са троугаоном ногом (хумке II и V – из 1896) свакако треба ставити раније, у IX и VIII век.

⁶² Истражено 40 хумки 1895. (Fiala 1897, 18–27; Бенац/Човић 1957, Т. IV, VIII, IX, XI, 8–33; Lucentini 1981, 122–128).

⁶³ Истражено 7 хумки 1894. (Fiala 1896, 27–28).

⁶⁴ Истражено 10 хумки 1894. и 1 хумка 1896. (Ibid., 22–23; Fiala 1899, 15).

⁶⁵ Истражене 3 хумке 1894. (Fiala 1896, 22).

⁶⁶ Фибула припада типу IIIb према подели Б. Тержан који се датује у другу и трећу четвртину V века. Уп. Teržan 1976, 322, Прилог 2.

⁶⁷ Lucentini 1981, Т. XIX, 11.

Мноштво хумки у Русановићима садржи углавном материјал VI века како је судити по бројним фибулама, и то двопетљастим са четвртастом ногом и два отвора, наочарастим фибулама, гласиначким једнопетљастим фибулама са чунастим, дугметастим и чворастим луком, као и једнопетљастим фибулама са четвртастом ногом и дугметом. Један број гробова са гвозденим двопетљастим и гвозденим наочарастим фибулама припада свакако VII веку. С друге стране, више гробова се на основу ранолатенских и шарнирских фибула може ставити у IV век. Бронзаном добу би припадали само појединачни гробови (хумке IV из 1896, са шиваћом иглом и XLV из 1894, са биконичном иглом). Занимљиво је да је нађено више богатих гробова са мачевима и копљима с краја VII и почетка VI века (XLIX, 1 и XCIV, 1 из 1894), сличних по карактеру илијачким кнежевским гробовима, затим гробови са 6 фибула из друге половине VI века (хумка XXI из 1894) и IV века (хумка XLI из 1894), гробови са 10 фибула из прве половине VI века (VI из 1896), са 12 фибула и фрагментом илирског шлема из V века (хумка VIII из 1895) и са 13 фибула из друге половине VI века (хумка XV), али без других индиција да је реч о гробовима главара. Од сребра је нађен један прстен у хумци XX из 1896, са копљем и гвозденом двопетљастом фибулом тако да гроб припада VII веку, затим шарнирска фибула варијанте *Штрнци* из IV века у хумци LVIII из 1894, са фрагментима керамике и двојна игла са двопетљастом главом (тип IIIa) у хумци XCII са комадом хеленистичке керамике.

Хумке у Рудинама код Русановића дале су материјал из VI и V века, док је посебно богата хумка III из 1894, са више фибула, од којих 5 шарнирских, сребрном лунуластом наушницом, сребрним двојним иглама итд., која би припадала тек почетку IV века.

Четрдесет истражених хумки на Гозињој планини пружају сличну слику као хумке у Русановићима. Највећи број гробова на основу фибула датује се у VI век и то претежно у прву половину, један број гробова из хумки I, VI, XVIII, XXVI припада VII веку, док више гробова са сребрним перлама и двојним иглама, шарнирским и ранолатенским фибулама (хумке V, XXI, XXXII, XXXV) може да се датује у V и IV век. Бронзано доба је слабо заступљено; једна игла са биконичном главом нађена је заједно са материјалом с почетка VI века (хумка XXVIII, 3). Занимљиво је да има доста богатих гробова, али ниједан се не би могао означити као кнежевски. Спаљени гроб у хумци X садржао је копље, шест фибула, наруквице и други накит, док је у хумци XXIV било 9 фибула, изгледа у два гроба.

Од осталих некропола треба поменути посебно Плање и Маравиће. Плање се карактерише по већем броју бронзаних украшених

фалера које се датују у крај бронзаног и почетак гвозденог доба (X–IX век), има неколико гробова који би припадали бронзаном добу док би најмлађи гроб са овог локалитета (I, 3) са гвозденом двоветљастом фибулом припадао крају VIII или првој половини VII века. Хумке у Маравићима припадају бронзаном добу, при чему је најмаркантнији налаз велики, пљоснати, богато украшени торквес и велика игла са биконичном главом и задебљалим вратом (облици типични за почетак касног бронзаног доба). Остала налазишта јужно од Гласинца пружила су незанимљив материјал и појединачне гробове који се датују у бронзано и гвоздено доба.

Све заједно, може се рећи да је простор јужно од Гласинца био насељен током бронзаног доба, да је дошло до јачег интензитета у насељавању крајем касног бронзаног доба, да је пун замах у развоју достигнут у VII и VI веку, што се види у великом броју гробова из VII века, а још више из прве две трећине VI века. Опадање броја становника може се уочити од краја VI до краја V века, да би крајем V и у IV веку уследио нови интензитет културног развоја, али знатно мање јачине од оног у VII и VI веку. Фрагменти хеленистичке керамике нађени су махом на овом подручју (Врлазије, Русановићи, Рудине).⁶⁸ Најмлађи гробови на овом простору датују се у II век пре н. е. Такође је уочљиво да су заједнице у бронзаном добу мање и разбацане по целом простору, док се у старије гвоздено доба врши концентрација становништва на одређеним локалитетима. Моћни илијачки кнежеви владали су, по свему судећи, овим и можда суседним подручјима у VII веку. Касније, током VI века њихов значај је опао и ојачале су суседне заједнице, чији племенски главари, рекло би се, нису имали значај илијачких кнежева. Могуће је да разлоге за то треба тражити у све већој насељености и економском снажењу овог простора од краја VII века и већој конкуренцији међу појединим првацима. На сличну ситуацију указују и некрополе источно од Гласинца.

Боровско

Некропола из Боровског⁶⁹ има у извесном смислу посебно место јер се налази негде у средини три групе, а довољно удаљена да се не

⁶⁸ Паровић–Пешикан 1960, 35.

⁶⁹ Fiala 1893, 163–165; 1895, 29–31; Бенац/Човић 1956, Т. XXV–XXVII; 1957, Т. XXXVII, 1–5; Lucentini 1981, 113–114.

веже ни за једну од њих. Овде је у две кампање истражено 20 хумки од којих један број припада бронзаном добу (I, II, IV из 1893), док је већина из старијег гвозденог доба. Прилози из бронзаног доба се састоје од торквеса (један гладак и танак и два дебела, пљосната и скромно украшена), широке наруквице од бронзаног лима и тордиране наруквице, као и велике игле са биконичном главом и задебљалим вратом. Грбови из гвозденог доба нису нарочито богати, садрже уобичајене облике, међу којима је уникат једнопетљаста фибула са пет дискоидних задебљања на луку и правоугаоном ногом са дугметом (III, 1 из 1892), чији дискови подсећају на украсе на луку једне једнопетљасте гласиначке фибуле из Русановића (XXII из 1895).

3. Хумке на Гласинцу

Хумке на самом Гласинцу су бројне и распрострањене на великом простору. Њихов број се на основу публикованог материјала не може тачно одредити јер је само Фиала дао број ископаних тумула на сваком локалитету, док су Трухелка и Стратимировић своја ископавања 1889–1891 приказали сумарно, наводећи најзанимљивије налазе, али не све локалитете и број истражених хумки. У оквиру овог простора уочавају се три групе и то: јужна, источна и сокољачка. Јужна група обухвата локалитете: Читлуци,⁷⁰Црвене локве,⁷¹Млађ,⁷²Хрељин град,⁷³Храстовача,⁷⁴Ковачев до,⁷⁵Парижевићи,⁷⁶Шенковићи,⁷⁷Кула,⁷⁸Дубоки

⁷⁰ Истражено 8 хумки 1892 и 11 хумки 1893 (Fiala 1893, 133–140; 1895, 27–29; Бенац/Човић 1957, Т. XXIX – XXXII; Lucentini 1981, 120–122; Drechsler 1983, Т. 39, 9).

⁷¹ Истражено 15 хумки 1890. и још неке (Трухелка 1890а, 387; Стратимировић 1893; Teržan 1976, Sl. 45, 9–11).

⁷² Истражено 38 хумки 1892. (Fiala 1893, 147–154; Бенац/Човић 1956, Т. XX-VIII–XXX; Lucentini 1981, 138).

⁷³ Истражене 3 хумке 1892. (Fiala 1893, 128).

⁷⁴ Истражена 21 хумка 1892. и 2 хумке 1896. (Фиала 1893, 130–133; 1899, 13–14; Бенац/Човић 1957, Т. XXXVII, 7–21; Lucentini 1981, 128–130).

⁷⁵ Истражено 17 хумки 1892. и 6 хумки 1896. (Фиала 1893, 128–130; 1899, 14–15; Бенац/Човић 1956, Т. II, 17–18; III; Lucentini, 134–136).

⁷⁶ Истражено 16 хумки 1892. и 24 хумке 1893. (Фиала 1893, 145–147; 1895, 35; Бенац/Човић 1956, Т. VIII, 1).

⁷⁷ Истражено 10 хумки 1892. (Фиала 1893, 164–165).

⁷⁸ Истражене 3 хумке 1890. и 3 хумке 1896. (Трухелка 1890а, 386; Fiala 1899, 14; Lucentini 1981, 136–137).

до,⁷⁹ Витањ,⁸⁰ Ђедовци,⁸¹ Ђедовачко поље,⁸² Озерковићи,⁸³ Јакшин до,⁸⁴ Миошићи,⁸⁵ Лозник,⁸⁶ Црквине⁸⁷ итд., као и 4 тумула који су истражени 1880 г. између Куле и Бјелосавића.⁸⁸ Хумке из Бандиног брда,⁸⁹ Чардака⁹⁰ и Чаварина⁹¹ везују јужну и источну групу, коју сачињавају хумке из Потпећина,⁹² Кусача,⁹³ Арареве громиле⁹⁴ и Шаранчевих вртача.⁹⁵ Трећу групу око Соколца сачињавају: Соколац–Градац,⁹⁶ Талине,⁹⁷ Соколачко

⁷⁹ Истражене 22 хумке 1892. (Фиала 1893, 140–143; Lucentini 1981, 122).

⁸⁰ Истражено 14 хумки 1892. (Fiala 1893, 161–162; Lucentini 1981, 158–159).

⁸¹ Истражене 2 хумке 1896. (Фиала 1899, 14).

⁸² Истражене 2 хумке 1896. (Ibid., 14).

⁸³ Истражена 1 хумка 1896. (Ibid., 15).

⁸⁴ Истражено 5 хумки 1896. (Ibid., 15).

⁸⁵ Истражене 2 хумке 1893. (Фиала 1895, 21).

⁸⁶ Истражене 3 хумке 1892. (Ibid., 19–21; Бенац/Човић 1956, Т. XLVIII, 3–5).

⁸⁷ Истражене 4 хумке 1897. (Fiala 1895, 18).

⁸⁸ Hochstetter 1881.

⁸⁹ Истражено 6 хумки 1886, 10 хумки 1890. и 25 хумки 1892, као и 4 хумке између Бандиног брда и Чардака (Hoernes 1889, 137–138; Truhelka 1890a, 387; Fiala 1893, 154–157; Бенац/Човић 1956, Т. XIV, 1–5; XX, 16–20; XL, 22–23; 1957, Т. XXII; XXIX, 15–19; Lucentini 1981, 113).

⁹⁰ Истражено 11 хумки 1890. (Truhelka 1890a, 387; Teržan 1976, Sl. 47).

⁹¹ Истражено 13 хумки 1892. и један број пре тога (Fiala 1893, 143–145; Teržan 1976, Sl. 48, 1–8).

⁹² Истражено 27 хумки 1890, 25 хумки 1892, 35 хумки 1893. и 2 хумке 1897. (Truhelka 1890a, 387; Fiala 1893, 157–160; 1895, 31–35; 1899a, 48; Бенац/Човић 1957, Т. XXXVIII, XXXIX, 1–11; XLIII–XLIV; XLVI, 1–9; Lucentini 1981, 143–147).

⁹³ Истражено 4 хумке 1888, 4 хумке 1890. и 9 хумки 1974. (Трухелка 1889, 41–42; 1890a, 387; Бенац/Човић 1957, Т. II, 14–16; Говедарица 1974; 1978; Lucentini 1981, 137).

⁹⁴ Истражена 1 хумка 1890. (Трухелка 1893, *passim*; Бенац/Човић 1957, Т. XL–XLI; Lucentini 1981, 112).

⁹⁵ Истражено 15 хумки 1890 (Трухелка 1890a, 387; Бенац/Човић 1957, Т. V, 7–14; Lucentini 1981, 154–155).

⁹⁶ Истражено 6 хумки 1886, 5 хумки 1888, 1 хумка 1962. (Хоернес 1889, 136–137; Трухелка 1889, 35–36; Човић 1965; Бенац/Човић 1956, Т. XLVI–XLVIII; Lucentini 1981, 128; 156).

⁹⁷ Истражено 4 хумке 1888, више хумки 1890, 5 хумки 1893. и 36 хумки 1895. (Трухелка 1889, 36–40; Фиала 1895, 26–27; Фиала 1897, 14–18; Бенац/Човић 1956, Т. XV, XVII, 1. 2; XXXVI–XXXIX, XLIV, XLV; 1957, Т. I, II, XXI, 14. 16. 17; XXXVII, 6; Lucentini 1981, 157–158).

поље,⁹⁸ Лазе и Подлазе,⁹⁹ Борик,¹⁰⁰ Лубурић поље,¹⁰¹ Вратница-Радава¹⁰² и нешто западније Вражићи.¹⁰³

Први од четири тумула код Бјелосавића, откопан 1880, дао је богат гроб са бронзаним колицима, бронзаним крчагом и масивном гривном са двапут прекрштеним крајевима, и другим предметима. Тај гроб се свакако може сматрати за кнежевски и датовати у прву половину VI века пре н. е. Наиме, иако би се колица и крчаг могли датовати и раније, масивне богато украшене гривне са двапут прекрштеним крајевима датују се у прву половину VI века. То показују налази оваквих наруквица у Читлуцима (I, 2 из 1892), Илијаку (XIX, 1 из 1893), Осову (I, 1 из 1897) и Араревој громили (I, 1), богатим гробовима из прве половине и средине VI века, па се, уз друге инсигније, оне могу сматрати као знак посебног достојанства из овог периода. Остали налази из ова 4 тумула датују се у крај VII и прву половину VI века.

Тумули у Читлуцима дали су богат и разноврстан материјал који припада времену од почетка VI до почетка IV века. Најзначајнији је кнежевски гроб (I, 1 из 1892) из прве половине VI века, са бронзаном наребреном зделом, кнемидама, бронзаним умбом – централним делом штита или појасном копчом,¹⁰⁴ затим четири масивне наруквице са двапут прекрштеним крајевима, коњском опремом, двосеклим мечем, копљима, наочарастим фибулама, сребрним прстеном итд. У истом тумулу нађен је, уз римске, и један праисторијски млађи гроб са неколико копаља и сребрним тордираним торквесом. Тумули II, III, VI и VIII из 1892, и III, VII и VIII из 1893 припадали би VI веку, док би се тумули IV и V из 1892, са више спаљених гробова, датовали у V век. Тумул V је садржао два бронзана крчага из треће четвртине V века и једну цедиљку, две етрурске имитације атичких скифоса, сребрну наруквицу, прстење, фибуле, игле, итд., па би се могао сврстати у главарске. Посебна занимљивост Читлука јесте да су садржали доста сребрних

⁹⁸ Истражено 9 тумула 1892. (Фиала 1895, 24–26).

⁹⁹ Истражено 8 тумула 1888. (Трухелка 1889, 42–44; Бенац/Човић 1956, Т. XXIV; 1957, Т. XII, 5–18; Lucentini 1981, 137).

¹⁰⁰ Истражено 7 тумула 1888. (Трухелка 1889, 44–45).

¹⁰¹ Stratimirović 1893, 147 sqq.; Benac/Čović 1956, Т. IX, 1–4; XIV, 9. 10; XXV, 8–9).

¹⁰² Истражена 2 тумула 1888. (Трухелка 1889, 40–41; Lucentini 1981, 159).

¹⁰³ Истражено 11 хумки 1893. (Фиала 1895, 21–24; Lucentini 1981, 159–160; Teržan 1976, Sl. 46).

¹⁰⁴ Fellmann 1984, 66 sqq.

предмета, како из VI века, нпр. једну украсну иглу са главом у облику увијене жице која је вероватно увезена са југоистока, тако и из V века, посебно наруквице са једним крајем искуцаним у облику троугла, које подсећају на накит типа *Мраморац*. Бронзаном добу припада једна игла са печатастом профилисаном главом, нађена у хумци V из 1893.¹⁰⁵

Грбови у Млађу припадају махом времену од краја VII до друге половине VI века, док је откривен и један број грбова с краја средњег и почетка млађег бронзаног доба. Посебно су занимљиви тумул IV, са седам ратничких грбова са копљима, брусевима, плочастом фибулом и двоветљастим фибулама са ногом у облику беотског штита, који би припадао првој четвртини VI века, и тумул XIII, 1, са две наочарасте и две двоветљасте фибуле са четвртастом ногом и отворима, наруквицама, привесцима, дијадемом и астрагалним појасом, који би датовоао у средину VI века. Од налаза из бронзаног доба треба истаћи гроб X, 1, са великом иглом, ребрастом наруквицом и спиралним привеском и гроб XXIX, 1 са масивним украшеним торквесом, дугметима и спиралним привеском.

Тумули у Ковачевом долу дали су махом грбове са наочарастим и лучним фибулама, иглама, наруквицама, привесцима итд., који припадају крају VII и првој половини VI века, док су посебно важне хумке VI и VII са грбовима из раног бронзаног доба, са бронзаним бодожима и каменим секирама. Грбови у Храстовачи су богатији, датују се махом у прве две трећине VI века, али су поједини грбови млађи и припадају V веку. Истичу се гроб I, 1 са 13 фибула и другим накитом из треће четвртине VI века, гроб III, 1 из 1892, са копљима, ножевима, брусевима, четири фибуле, двојном иглом, привесцима итд. из средине VI века и гроб I, 3 из 1896 са 6 фибула, наруквицама и бројним привесцима, који би могао припадати средини VI века.

Не нарочито богати грбови из Дубоког дола и Витња би према фибулама – махом наочарастим фибулама, двоветљастим фибулама са четвртастом ногом и два отвора, једноветљастим гласиначким чунастим и дугметастима фибулама – припадали другој и трећој четвртини VI века. Међу налазима се истиче украсна игла са лепезастом пробијеном главом (III, 1), карактеристична за Врлазије и Русановиће. Парижевићи су од карактеристичних налаза дали само два бронзана прстена, од којих је један, украшен мотивом јелове гранчице, сврстан у средње бронзано доба¹⁰⁶ док други, од спиралне жице са купастим завршцима, има пара-

¹⁰⁵ Drechsler 1983, T. 39, 9.

¹⁰⁶ Ibid., T. 38, 17.

леле у Грчкој, највероватније у геометријском периоду.¹⁰⁷ Појединачно објављени предмети највећим делом из Црвене локве – сребрна једнопетљаста фибула са четвртастом ногом и дугметом, астрагални појас, сребрни тордирани торквес, сличан торквесу из Читлука, украсна игла са „мердевинастом“ главом, двострука крстаста двојна игла, гвоздени мачеви и бронзана дијадема са увијеним крајевима датују се у средње бронзано доба и у VI и V век пре н. е.¹⁰⁸

Већина гробова са Бандиног брда се, такође, датује од краја VII до друге половине VI века, али је важно истаћи постојање више гробова из млађег бронзаног доба како сведоче наруквице (XVIII из 1892), виолинска фибула (III из 1886), игла са топузастом главом (IV из 1889) и једнопетљаста фибула са троугаоном ногом. Гробови из Чаварина су млађи и датују се према гласиначким једнопетљастим чворастим фибулама, чертоза фибулама и мраморачким наруквицама, претежно у V век.

Најзначајнији налаз у источној групи несумњиво је кнежевска хумка из Арареве громиле са кнежевским гробом који је садржао коринтски шлем, 12 фибула и други бројни накит, међу којим се истичу две масивне, богато украшене наруквице са двапут укрштеним крајевима и гробом сеиза који је носио господарево оружје. Овај гроб би се датовао из више разлога у почетак друге половине VI века. Две некрополе у непосредној близини Кусаче и Шаранчеве вртаче, садрже махом гробове из VI и V века који се везују за време моћног кнеза из Арареве громиле.

Некропола у Потпећинама припада махом времену од средине VI до средине V века. Ово датовање потврђује и налаз једне змијолике фибуле пристигле са запада која припада другој половини VI века.¹⁰⁹ Посебно се истичу, по значају и богатству, гроб IX, 1 из 1892, са 8 фибула (шест гласиначких чворастих фибула и две кружне плочасте фибуле), мраморачким наруквицама и украсном иглом са „мердевинастом“ главом, гроб XVII, 1 из 1892 са копљима, ножевима и две бронзане фиале, гроб II, 1 из 1893. са 9 фибула, двојним иглама и мраморачким наруквицама, гроб XXIV из 1893. са 17 фибула, мраморачким наруквицама и мачем, и гроб XXVI, 1 са 13 фибула, бројним привесцима, мраморачким накитом и копљем. Према великом броју мраморачких наруквица у Потпећинама и околним локалитетима рекло би се да је овде био главни центар производње мраморачког накита на Гласинцу.

¹⁰⁷ Fiala 1893, Sl. 49. Ур. Philipp 1981, 114.

¹⁰⁸ Стратимировић 1893, 147 sqq.

¹⁰⁹ Трухелка 1893, Сл. 93.

Из Талина, једног од најважнијих налазишта око Соколца, потиче нешто налаза из млађег бронзаног доба, нпр. једна виолинска фибула, затим гробови који би припадали IX и VIII веку са фалерама и тордираним торквесима (XIX, 1. 3. 4. 6 из 1895) и лучним једнопетљастим фибулама са троугаоном ногом (XX, 3 и XXXIV, 1 из 1895), више гробова из VII и почетка VI века, од којих треба истаћи гроб I, 1 из 1888. са коњском опремом, оружјем и великом двопетљастом фибулом са ногом у облику беотског штита, који би се могао сврстати у главарске – и доста богатих гробова из VI и V века. Међу њима треба истаћи гроб I, 1 из 1895. са копљем, фрагментом илирског шлема и две фибуле типа *чертоза*. Међу налазима се јављају мраморачке наруквице, украсна игла са „мердевинастом“ главом, као у Потпећинама и Црвеној локви, и више фибула са правоугаоном ногом и дугметом и различито обликованим луковима, што индицира варирање овог последњег облика у оближњим радионицама.

Од гробова из Соколца треба истаћи гроб III, 1 из 1888. и гроб из 1962. који садрже једнопетљасте фибуле са троугаоном ногом, наруквице, тордиране торквесе – материјал из IX и VIII века. Гробови са Сокољачког поља припадају махом VI веку. Слично би се могле датовати хумке из Подлаза, Лаза и Радаве. Хумке из Вражића, нешто западније од Соколца, садрже гробове с краја VI и из V века, са наруквицама типа мраморац, гласиначким једнопетљастим фибулама, чертоза фибулама, двојним иглама са „М“ главом, од којих једна од сребра има главу ојачану сребрном жицом (I, 1).

Уопште узевши, рекло би се да је на гласиначкој висоравни или Гласинцу у ужем смислу постојала одређена активност од раног бронзаног доба, али да је добила у интензитету тек током млађег бронзаног доба, нарочито крајем овог периода, како указује концентрација релевантног материјала у Соколцу и Талинама. Од друге половине VII до краја V века ово подручје доживљава врхунац свог развоја, што се види по броју гробова који се датују у ово време, по разноврсности материјала и главарским или кнежевским гробовима у Талинама (почетак VI века), Бјелосавићима и Читлуцима (прва половина VI века и друга половина V века) и Араревој громили (почетак друге половине VI века). Међу главарске гробове би се можда могли сврстати неки гробови из Храстоваче и Потпећина, махом из VI века, са великим бројем фибула. Има се утисак да је подручје око Соколца изгубило нешто у значају у односу на налазишта на истоку око Арареве громиле и она на југу око Читлука, која врхунац развоја доживљавају у VI веку, али се интензивна активност наставља овде и у следећем веку.

4. Хумке северно од Гласинца

Група хумки северно од Гласинца припада трима локалитетима у близини Сарајева (Милетине,¹¹⁰ Заграђе¹¹¹ и Крижевац¹¹²).

Пет тумула из Крижевца дало је гробове из старијег гвозденог доба који се датују на основу фибула (крестасти фибула, наочарасте фибуле, дугметасти гласиначка фибула), мраморачких наруквица и гласиначких облика мачева, већином у другу и трећу четвртину VI века.

Материјал из Заграђа припада мањим делом другој четвртини VI века, а већим делом времену од краја VI до IV века пре н.е. У гробу I, 3 нађени су остаци бронзаног суда, можда лебеса, необични бронзани предмет у облику двојне птичје главе и сребрна аплика у облику дивљег вепра који се датује у последњу трећину VI века. Слична аплика и привесак (?) у облику двојне птичје главе нађени су у кнежевској некрополи у Атеници код Чачка што указује на истовременост и повезаност два налаза.¹¹³ У Заграђу је занимљива и појава чертоза (III, 2) и латенских фибула (I, 2).

Од два гроба у хумки у Милетинама први припада вероватно средини, а други другој половини VI века. Занимљив је полукружни привесак са коњском главом, чија је форма слична привеску нађеном у гробу 1, у Карагачу код Косовске Митровице, који се датује у исти период.¹¹⁴

Хумке северно од Гласинца указују на културни развој од средине VI до IV века пре н.е., при чему би налази из Крижевца били старији од оних из Заграђа и Милетина. Занимљиво је да су на сва три локалитета откривене бронзане наруквице типа мраморац, увезене можда из радионица у околини Потпећина и Арареве громиле или начињене под њиховим утицајем. Нешто богатији гробови су Крижевац I, 1 са 3 фибуле и мачем, Заграђе I, 3 са бронзаним судом и сребрном апликаом, III, 2 са 4 чертоза фибуле, мноштвом ћилибарских перли и 4 копља, и

¹¹⁰ Једна хумка истражена 1897. (Фиала 1899а, 53; Бенац/Човић 1957, Т. XXXIX, 12–25; Lucentini 1981, 137–138).

¹¹¹ Пет хумки истражено 1897. (Фиала 1899а, 51–52; Lucentini 1981, 161–162; Teržan 1976, sl. 45, 1–5).

¹¹² Пет хумки истражено 1897. (Фиала 1899а, 49–51; Бенац/Човић 1957, Т. XLII, 1–11; Lucentini 1981, 136).

¹¹³ Уп. Đuknić/Jovanović 1965, Т. 11, 1; 19, 1: 23, 3

¹¹⁴ Васић 1977, Т. 39, 1.

Милетине I, 2 са 4 гласиначке фибуле, мада се ниједан не може сматрати кнежевским.

Закључак

Овај преглед гласиначких локалитета, макар и сумаран, јасно показује да се Гласинац не може посматрати као један јединствен организам који функционише равномерно и правилно, како се на први поглед чини када се посматрају његове хронолошке фазе и типолошке табеле. Слика је, у суштини, другачија.

У раном бронзаном добу постоји спорадична активност која је једва видљива. Бронзани бодежи из Ковачевог дола (VI и VII) су најизразитији налази овог доба. Нешто је већа живост на овом подручју у средње бронзано доба, и то на простору северно од Рогатице, одакле потичу два налаза која могу да се повежу са средњим бронзаним добом средње Европе: игла са пробијеном главом из Пљешивице и кружни привесак са трном из Хан Осова. Дијадеме од бронзаног лима са увијеним крајевима из Плања, Црвене локве, Лубурић поља и Подлаза, такође, припадају овом времену и означавају локални производ Гласиначке висоравни под утицајем из средње Европе. Велики број гробова без прилога на читавој територији можда потиче из овог доба, тако да ће коначан одговор о насељености Гласинца у рано и средње бронзано доба дати тек систематско публикување целокупног материјала. У крај овог периода и почетак касног бронзаног доба датују се велике украсне игле из Маравића, Млађа и Боровског и масивни пљоснати торквеси са ових истих локалитета, затим из Живаљевића и Соколца. Настали вероватно под утицајем из Подриња где су нађени слични облици, ови торквеси су можда израђивани локално, и то на ширем простору Гласинца. У развијеној фази касног бронзаног доба јачају везе са централном Европом, и даље највероватније преко Подриња, како се види из две виолинске фибуле из Талина и Бандиног брда и више украсних игала из Бранковића, Пљешивице, Русановића и Госиње планине. Локални израз је мало видљив, реч је махом о широким, украшеним и неукрашеним отвореним наруквицама од бронзаног лима, и витичаркама од двоструке жице, чија је средина тордирана. Концентрација овог последњег типа око Рогатице, у Пљешивици, Округлом, Сјеверском, Осову и Косову говори да је реч о локалном производу, који се не јавља у западном делу Гласинца већ има паралеле на истоку у Штрпцима код Прибоја, где су ове витичарке нађене у гробу са виолинском фибулом, као и у Срби-

ји.¹¹⁵ Последња фаза касног бронзаног доба карактерише се тордираним торквесима, украшеним фалерама и лучним једнопетљастим фибулама са троугаоном ногом. Њихова концентрација око Соколца и јужније, у Талинама и Соколцу, у Брезју, Лознику, Бандином брду и Врлазијама (фибуле); Плању, Брезју и Талинама (фалере) и Талинама, Соколцу и Брезју (торквеси) и одсуство у хумкама на истоку, указује на формирање мањих група које су биле културно усмерене ка југозападној Босни и Херцеговини. Занимљиво је потпуно одсуство наочарастих фибула са осмицом у средини на Гласинцу и суседним подручјима, облика популарног у целој јужној Европи на крају касног бронзаног и у рано гвоздено доба.

Грбови с почетка гвозденог доба, односно доба почетка интензивне употребе гвожђа, констатовани су на крајњем североистоку у Подилијаку, на југу у Илијаку, на северозападу у Талинама, Лазама и Кусачама, али местимично и на другим локалитетима на целом гласиначком простору. То је време формирања гласиначке групе у правом смислу те речи која ће свој највећи успон и моћ доживети у периоду од друге половине VII до друге половине VI века. У то време се датује највећи број локалитета и највећи број грובה са бројним прилозима, не само главарских и богатих, него и оних сиромашнијих, на истоку у Осову, Бранковићима, Сјеверском, Годомиљу итд., на југу у Илијаку, Врлазијама, Брезју, Русановићима, Гозињи, итд., на самом Гласинцу, у Читлуцима, Бјелосавићима, Млађу, Храстовачи, Ковачевом долу, Дубоком долу, Бандином брду, Потпећинама, Араревој громили, Кусачама, Талинама, Сокољачком пољу, и на северу у Крижевцу и Милетинама. То је време када на Гласинцу све кључа и ври, доба највећег процвата ове висоравни, и истовремено време главног ширења гласиначких елемената у суседне и удаљене области, како између осталог показује распрострањеност карактеристичних гласиначких једнопетљастих фибула на централном Балкану.¹¹⁶

У следећем периоду који се датује од краја VI до краја V века континуитет се запажа само на једном броју локалитета. На истоку Гласинца грбови из овог периода су веома ретки (Осово), на југу се само поједини грбови у Илијаку, Русановићима и Гозињи могу ставити у ову

¹¹⁵ Скорашња истраживања хумки у Мојсињу код Чачка открила су грбове са више оваквих наруквица, док се две витичарке из Београда са Бањице налазе у Природњачком музеју у Бечу. За налазе из Поморавља у Доњем Штипљу и Шиљевици, Стојић 1986, 59, Т. 22, 1–6.

¹¹⁶ Васић 1999, 89–98.

фазу, док се пун континуитет културног развоја може пратити највише на самом Гласинцу, око Арареве громиле и Читлука, у Потпећинама, Храстовачи, Чаваринама, затим Вражићима, Талинама итд., и на северу у више гробова у Заграђу. Међу њима се само неки могу сматрати гларварским. Коначно, у IV веку и касније долази, судећи по налазима, до ограниченог оживљавања активности на неким локалитетима, на истоку у Подилијаку и Годомилу и посебно на југу у Русановићима, Рудинама и Госоњи, где се налазило главно културно жариште на Гласинцу у то време.

Све то заједно говори да VIII и нарочито VII век¹¹⁷ представљају лагану концентрацију људи и средстава на гласиначкој висоравни, вероватно постепеним приливом становништва из суседних области. У том смислу говори делимично и чињеница да у то време, под утицајем бројних миграција и кретања, области источно од Гласинца постају нестабилно подручје за мирнију егзистенцију. Крај VII и највећи део VI века означава врхунац моћи ове групе, изражен у бројности гробова, богатству и разноврсности облика. Крајем VI века прекида се интензивни културни развој на целом простору Гласинца и долази до поновног кретања и расељавања становништва на различите стране, делом због пренасељености, делом због занимљивијих и изгледнијих збивања у суседству, богатства југа и плодности севера, која су мамила смеле и амбициозне гласиначке поглавице, жељне славе, борбе и плена. Неки остају, али већина одлази. Отада па надаље у току V и IV века континуитет културног развоја се може пратити само у појединим деловима Гласинца.

То би била у неколико речи слика културних збивања на Гласинцу у бронзано и гвоздено доба на основу до сада публикованог материјала. У њој свакако има доста празнина. Потпуну слику овог развоја у свим појединостима биће могуће добити тек објављивањем целокупног материјала са Гласинца и околине, свих хумки и свих налаза у њима, њиховим међусобним поређењем и систематским анализама појединих локалитета, хумки, гробова и типова материјала. О хронологији је овде говорено махом на основу фибула и игала, које су потпуније анализиране

---

¹¹⁷ Стиче се утисак да гвозђе на Гласинцу почиње да се јавља у већим количинама тек у VII веку, односно да фазу Гласинац IVa (800–725 г. пре н. е.) треба спојити са фазом Гласинац IV b (725–625 г. пре н. е.), како је М. Гарашанин (1962, 183 sq.) претпоставио. Потврду ове премисе дефинитивно ће омогућити тек комплетна публикација гласиначког материјала.

на другим местима,¹¹⁸ али ће детаљном анализом материјала бити свакако могуће утврдити и друге хронолошке репере. Таква анализа ће дати вероватно податке и о постојању локалних облика и радионица унутар овог простора. На пример, украсне игле са пробијеном полукружном главом из Русановића (IV и VI), Врлазија (VII), Дубоког дола (III) и вероватно Бандиног брда¹¹⁹ из средине VI века могле би указивати да су настале у некој радионици јужно од Гласинца, док би се за сличне игле са „мердевинастом“ главом из прве половине V века, нађене до сада у Талинама (IV из 1893), Заграђу (III, 2), Потпећинама (IX из 1892) и Црвеној локви рекло да потичу из радионице на источном делу висоравни. Астрагални појасеви, као онај из Арареве громиле, нађени су у Млађу (XIII), Црвеној локви, Илијаку (XV из 1893) и Русановићима (LXXI из 1894; I из 1896), а можда још негде. Ови гробови се датују приближно у трећу четвртину VI века и указују на извесну ограниченост распрострањења овог облика појаса на Гласинцу. Ипак тек публикација свег материјала ће показати да ли су ове премисе основане.

То би требало да буду отприлике смернице рада будућих генерација, пре свега босанских археолога. Тек тада биће могуће открити све тајне које још постоје о овој висоравни.

---

¹¹⁸ Teržan 1976; Vasić 1982; Vasić 1997, 48, sl. 2; Vasić 1999.

¹¹⁹ Hoernes 1889, Fig. 141, Sl. 184.

БИБЛИОГРАФИЈА

А. Бенац – Б. Човић

1956: Гласинац 1., Сарајево 1956.

1956: Гласинац 2., Сарајево 1957.

Б. Човић

1959 Гласинац 1957. *Резултати ревизионог ископавања тумула гласиначког типа*, Гл. Зем. муз. НС 14/1959, 53–85.

1963 *Погребни обичаји праисторијских становника гласиначког подручја*, Гл. Зем. муз. НС 18/1963, 41–62.

1965 *Нови налази са некрополе 'Градац' у Сокоцу и нека питања гласиначке хронологије*, Чланци и грађа за култ. ист. источне Босне 6, 1965, 57–82.

1983 *Importation of bronze vessels in the western Balkans (7th to 5th century) u: „L'Adriatico tra Mediterraneo a penisola balcanica nell' antichità“*, Taranto 1983, 147–154.

1983a *Regionalne grupe ranog bronzanog doba*, Glasinačko područje, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja (dalje PJZ) IV, Sarajevo 1983,

183–190.

1983b *Glasinačka kulturna grupa*, u: PJZ IV, Sarajevo 1983, 413–432.

1987 *Glasinačka grupa*, u: PJZ V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 575–643.

Р. Drechsler– Bižić

1983 *Srednje brončano doba u Lici i Bosni*, u: PJZ IV, Sarajevo 1983, 242–270.

М. Đuknić/В. Jovanović

1965: *Illyrian Princely Mounds in Atenica*, Arch. Jugoslavica VI, 1965, 1–25.

В. Fellmann

1984 *Frühe Olympische Gürtelschmuckscheiben aus Bronze*, Olympische Forschungen XVI, 1984.

Ф. Фиала

1892 *Резултати прехисторичког испитивања на Гласинцу у љету 1892*, Гл. Зем. муз. 4/1892, књ. 4, 389–444.

- 1893 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 1/1893, 126–168.
- 1893a *Успјех претраживања прехисторичких громила на Гласинцу године 1893*, Гл. Зем. муз. 5/1893, књ. 4, 717–763.
- 1894 *Успјеси прекопавања прехисторичких гробова на Гласинцу године 1894*, Гл. Зем. муз. 6/1894, књ. 4, 721–766.
- 1895 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1893*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 3/1895, 3–38.
- 1895a *Резултати претраживања прехисторичких громила на Гласинцу године 1895*, Гл. Зем. муз. 7/1895, књ. 4, 533–565.
- 1896 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1894*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 4/1896, 3–32.
- 1896a *Резултати прекопавања прехисториских громила на Гласинцу године 1896*, Гл. Зем. муз. 8/1896, књ. 3–4, 429–461.
- 1897 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 5/1897, 3–28.
- 1897a *Успјеси прекопавања прехисторичких громила у југоисточној Босни (до Гласинца) године 1897*, Гл. Зем. муз. 9/1897, књ. 4, 585–619.
- 1899 *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1896*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 6/1899, 8–32.
- 1899a *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel in Südostbosnien (anschliessend an den Glasinac) im Jahre 1897*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 6/1899, 33–61.

M. Garašanin

- 1962 *Chronologische und ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, Atti del VI Congr. Int. d. Sc. Preist. e Protoist. I, Firenze 1962, 179–195.

B. Govedarica

- 1974 *Kusače. Glasinac, praistorijski tumuli*, Arh. pregled 16, 1974, 51–52.
- 1975 *Podilijak, Sjevsko, praistorijski tumul*, Arh. pregled 17, 1975, 66–68.

- 1978 *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području*, Godišnjak Centra za balk. ispitivanja, Sarajevo 1978, 15–35.
- 1988 *Klisura, Kadića brdo*, Arh. pregled 29, 1988, 92–95.
- F. Hochstetter
- 1881 *Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien*, Mitt. Anthr. Ges. Wien 10, 1880/81, 289–298.
- M. Hoernes
- 1889 *Grabhügelfunde von Glasinac in Bosnien*, Mitt. Anthr. Ges. Wien 19, 1889, 134–149.
- N. Lucentini
- 1981 *Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'eta del ferro*, Studi di Protoistoria adriatica 1, Roma 1981, 67–165.
- M. Мандић
- 1937 *Скелетне громиле халитатског доба у околици Ливна и Рогатице*, Гл. Зем. Муз. 49/1937, 3–9.
- M. Паровић-Пешикан
- 1960 *О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања*, Старинар НС 11/1960, 21–45.
- H. Philipp
- 1981 *Bronzeschmuck aus Olympia*, Olympische Forschungen XIII, 1981.
- O. Seewald
- 1939 *Der Vogelwagen vom Glasinac*, Praehistorica. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte des Menschen, No. 4. Leipzig 1939.
- M. Стојић
- 1986 *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд–Светозарево 1986.
- Ђ. Стратимировић
- 1891 *Са Гласинца. Извјештај о љетошњем ископавању*, Гл. Зем. муз. 3/1891, Књ. 4, 323–334.

- 1893 *Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891. Vorläufiger Bericht*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 1/1893, 113–125.
- Б. Тержан
1976 *Чртошка фибула*, Археолошки вестник 27. 1976, 317–443.
- Ѓ. Truhelka
1889 *Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien. Bericht über die im Herbste 1888 vorgenommenen Ausgrabungen*, Mitt. Anthr. Ges. Wien 19, 1889, 24–45.
1889a *Громиле на Гласинцу. Извешће о ископинама зем. музеја приређеним под јесен 1888*, Гл. Зем. муз. 1/1889, књ. 1., 23–35.
1889б *Предхисторијски предмети са Гласинца*, Гл. Зем. муз. 1/1889, књ. 3, 26–44.
1890 *Копане старина на Гласинцу у години 1890*, Гл. Зем. муз. 2/1890, књ. 1., 68–95.
1890а *Ископине на предхисторијскоме гробишту на Гласинцу у години 1890*, Гл. Зем. муз. 2/1890, књ. 4., 386–401.
1893 *Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac*, Wiss. Mitt. Bosn. Herz. 1/1893, 61–112.
- Р. Vasić
1977 *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977.
1982 *Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum*, Praeh. Zeitschr. 57, 1982, 220–251.
1988 *Nove beleške o starijem gvozdenom dobu u Srbiji*, Starinar NS 39, 1988, 1–14.
1997 *The Early Iron Age Regional Groups in the Užice Area*, Balcanica 28, 1997, 45–62.
1999: *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart 1999.

NOTES ON GLASINAC

Summary

Glasinac, the plain east of Sarajevo, with thousands of burial mounds and hundreds of hillforts, represents one of the most important prehistoric sites in the Balkans, which even after 120 years of intensive work and research has failed to provide adequate solutions to all the problems present. The first excavations at Glasinac were carried out in 1880, under the supervision of lieutenant engineer J. Lexsa, and the subsequent ones in 1886 under the management of captains F. Glossauer and J. Brudl. On establishing the National Museum in Sarajevo, the systematic research in Glasinac (1888-1897) started, conducted by C. Truhelka, D. Stratimirovic and F. Fiala. Between World War I and World War II there was some minor work carried out under M. Mandić (1937), while after World War II Glasinac was studied by B. Čović (1957) and B. Govedarica (from 1974 until 1990, intermittently). In addition to reports from these excavations, several books and studies on this subject were published by M. Hoernes, A. Benac, B. Čović, M. Garasanin, N. Lucentini, etc. The main topic of these considerations was the chronology of Glasinac material. At first it was predominantly thought to be Hallstatt; eventually, owing primarily to the work of A. Benac and B. Čović, it was established that the cultural development on the Glasinac Plain was continuous from the beginning of the Bronze Age until the Late Iron Age. Benac and Čović gave also the basic chronological division of the archaeological material into five phases, Glasinac I – V, which is, with some additional changes in certain types, still applied today.

In spite of the wealth of studies and papers on Glasinac and its material, a great deal is as yet unstudied and unknown. More accurately, the researched material has not been published in its entirety; in the summary stating of the discovered material there are still a lot of unknown and unidentified pieces that can provide valuable information; detailed analyses of certain forms and periods are still lacking.

Those are the reasons for the objective of this paper to be an attempt for the Glasinac material to be regionally analyzed, and to establish what differences, if any, are present in the cultural development of certain parts of the Glasinac Plain, or the area that this name is applied to in archaeological literature. The name Glasinac Plain refers to the area east of Sarajevo, around Sokolac, but this geographic name was applied to the areas north, east and south of the Plain, where prehistoric burial mounds were excavated, not only in the close vicinity, but even the burial mounds in the village of Strpci near Priboj, some 70 km away from Glasinac.

Such a review of Glasinac sites, even though it may be summary, showed that Glasinac cannot be observed as one single organism functioning regularly and steadily, as it may appear on the surface, when observing its chronological phases and typological tables. The picture is actually essentially different.

In the early Bronze Age there is sporadic activity that is hardly noticeable. The bronze daggers from Kovacev Do are the most representative findings from this time. The activities are somewhat livelier in this area in middle Bronze Age, and that in the area north of Rogatica, where there are the only two findings that can be linked to middle Bronze age of Central Europe: a pin with a hollow head from Pljesivica, and a round pendant with thorn from Han Osovo. The diadems of bronze sheet with twisted ends from Planj, Crvena Lokva, Luburic Polje and Podlaze probably belong to this time and represent a local product of the Glasinac Plain under European influence. A large number of burial places without grave goods in this whole territory may have originated from this time, so this assumption as well must be accepted with reservations. Large decorative pins and massive flat torques from Maravic, Mladj, Borovsko, Živaljevići, Sokolac, created probably under the influence from Podrinje, where similar shapes were found. In the developed phase of the Late Bronze Age, the links with central Europe were strengthened, and that most probably through Podrinje once again, as can be seen from the two violin-shaped fibulae from Taline and Bandino Brdo, and several decorative pins from Brankovići, Plješivica, Rusanovići, and Gosinja planina. The local expression is barely evident; most often they are wide, decorated and undecorated open bracelets of bronze sheets, and ribbon-like bracelets of twofold wire with the twisted middle. The concentration of the latter type around Rogatica, Plješivica, Okruglo, Sjeversko, Osovo and Kosovo, indicates that they are local products, and they are not found in the western part of Glasinac, but has parallels in the east, in Štrpci and in Serbia. The last phase of the Late Bronze Age is characterized by twisted torques, decorated phaleras and crossbow single fibulae with triangle foot. Their concentration in the vicinity of Sokolac, and more to the south, in Taline and Sokolac, Brezje, Loznik, Bandino Brdo and Vrlazije (fibulae); Planje, Brezje and Taline (phaleras), and Taline, Sokolac and Brezje (torques), and their absence in the burial mounds in the east points to the forming of smaller groups culturally inclining to southwest Bosnia and Herzegovina. The link to central Europe was severed at the time, which can be seen from, among other things, the absence of double-bow fibulae with figure eight in the middle, in Glasinac and neighboring regions, which was the shape popular in the whole of southern Europe at the end of the Bronze Age and in Early Iron Age.

The graves from the beginning of Iron Age, or the time of intensive commencement of the use of iron, were found in the far north-east in Podilijak, in the south in Ilijak, in the north-west in Taline, Laze and Kusace, but sporadically in other sites in the entire Glasinac region as well. It is the time of forming the Glasinac group in the true sense of the word, which would culminate in its height and power in the period from the second half of 7th century to the second half of 6th century. At that time the largest number of sites and the largest number of graves, with numerous grave goods are dated, not only of chieftains and the rich, but also of the poorer, in the east in Osovo, Brankovići, Sjeversko, Godomilje, etc., in the south in Ilijak, Vrlazije, Brezje, Rusanovići, Gosinja, etc., in Glasinac itself, in Ćitluci, Bjelosavići, Mladj, Hrastovaća, Kovačev Do, Duboki

Do, Bandino Brdo, Potpećine, Arareva Gromila, Kusače, Taline, Sokolačko Polje, and in the north in Križevac and Miletine. It was the time of flourishing of this Plain, and at the same time the period of spreading Glasinac elements into neighboring and remote areas.

In the next period, dated from the end of 6th century until the end of 5th century, continuity can be perceived only in a number of sites. In the east of Glasinac, the graves from this period are scarce (Osovo), in the south only several graves in Ilijak, Rusanovići and Gosinja may be dated into this phase, while full continuity of cultural development can be followed mostly in Glasinac itself, around Arareva Gromila and Čitluk, in Potpećine, Hrastovača, Cavarine, then Vrazići, Taline, etc., and in the north in several graves in Zagradje. Finally, in 4th century and later, judging by the findings, there was the limited revival of activities in some sites, in the east in Podilijak and Godomilje, and especially in the south in Rusanovići, Rudine, and Gosinja, the principal cultural focus in Glasinac of that time.

All the above states that 8th century, and especially 7th century, saw a slow concentration of people and means in the Glasinac Plain, probably through a partial influx of population from the neighboring areas, especially from the east, where at that time, under the influence of numerous migrations and relocations, the central Balkans had become the area unsuitable for peaceful existence. The end of 7th century and most of 6th century were to signify the culmination of power of this group, expressed in the number of graves, the wealth and diversity of shapes. The end of 6th century saw a disruption in intensive cultural development in the entire area of Glasinac, and once again relocations and disseminating of the populace to various parts, perhaps due to overpopulation, perhaps because of more appealing events in the neighboring parts that attracted the brave and ambitious chieftains of Glasinac. From that time on, during 5th and 4th centuries, the continuity of cultural development can be followed only in some parts of Glasinac.

That would, in short, be a representation of cultural events in Glasinac in the Bronze and Iron Ages based on the materials and papers published so far. There are certainly numerous gaps in it. The full picture of the development in all the details would be possible to attain only by publishing the entire materials from Glasinac and vicinity, from all the burial mounds and findings in them, by comparing and systematically analyzing certain sites, burial mounds, graves and types of materials.